

אל תספידו את האביב הערבי

אלי פודה 30.09.2015 20:00

בדצמבר 2010 הצית עצמו תוניסאי בשם מוחמד בועזיזי, בשל ייאושו מעוולות המשטר. מעשה זה הכניס את הצעיר האלמוני לדפי ההיסטוריה, משום שהוא הדליק את הניצוץ שהוביל למהפכות "האביב הערבי" בתוניסיה, מצרים, לוב, סוריה, תימן ובחריין. משטרים אוטוריטריים יציבים לכאורה, בראשות נשיאים לכל חייהם, הופלו בתוך זמן קצר על ידי המונים שיצאו לרחובות. בעבור רבים סימלו מהפכות האביב הערבי שינוי אמיתי בכל הנוגע למקומו של האזרח בתרבות הפוליטית הערבית, וראשיתו של גל רביעי של דמוקרטיזציה בעולם. והנה, ארבע שנים וחצי מאוחר יותר, לוב, תימן וסוריה קורסות כתוצאה ממלחמת אזרחים אלימה; בחריין דיכאה את המחאה בכוח הזרוע, עם עזרה צבאית ממדינות המפרץ; מצרים חזרה לעמדת הפתיחה טרם המהפכה, ורק בתוניסיה יש ניצנים של משטר דמוקרטי. אפשר לומר שהתקווה למזרח תיכון חדש נענתה ב"מזרח תיכון חדאעש", המזוהה עם ארגוני האיסלאם הג'יהאדיסטי. השאלה היא, מה השתבש. התוצאות הנפיצות של האביב הערבי הן תולדה של שני תהליכים. האחד, קצר, נוגע לכיבוש האמריקאי של עיראק באפריל 2003. הפלת משטרו של סדאם חוסיין, פירוק מוסדות המדינה — בעיקר הצבא — והעברת השלטון לרוב השיעי, שיבשו את האיזון הדתי והאתני שהתבסס 80 שנה קודם לכן, עם הקמת עיראק תחת שלטון מנדט בריטי. חיבורן המלאכותי של שלוש פרובינציות עותמניות, שונות מבחינה גיאוגרפית ודמוגרפית, יצר קשיים גדולים בתהליכי בניית המדינה והאומה בעיראק, דבר שהביא להקמת משטרי מיעוט סוניים טוטליטריים, שמשלו בכוח הזרוע תוך קיפוח מתמיד של הרוב השיעי והמיעוט הכורדי. פירוק מוסדות השלטון יצר חלל פוליטי שאליו נשאבו לא רק הפלגים היריבים בעיראק, אלא גם ארגונים ג'יהאדיסטיים, כמו דאעש, שהוקם כבר ב-2005. ההצלחה של הארגונים הג'יהאדיסטיים בעיראק היתה מוגבלת, ובכל מקרה לא היה סיכוי רב כי תגלוש מעבר לגבולותיה של עיראק, משום שבמדינות השכנות — טורקיה, ירדן, סוריה ואיראן — היו משטרים יציבים וחזקים מבחינה צבאית. ואולם, הצירוף של הכיבוש האמריקאי של עיראק והאביב הערבי, העצים את התווה ובוהו; מלחמת האזרחים בסוריה ואובדן הריבונות של משטר בשאר אסד בחלקים גדולים מהמדינה הגובלים בעיראק, יצרו חלל שהתמלא על ידי דאעש וג'בהת אל-נוסרה (פלג של אל-קאעדה בסוריה). דבר דומה התרחש גם בזירות בפריפריה הערבית, כגון תימן ולוב. כל זה התרחש על רקע שני תהליכים ארוכים: האחד, התבגרותו של דור צעיר, זועם, בעל השכלה אך מובטל, שחפץ לנתץ את אזיקי השעבוד באמצעות רעיונות ליברליים או פונדמנטליסטיים; והשני, הכישלון בבניית המדינה והאומה בחלק ממדינות ערב. כישלון זה מונח לפתחן של המעצמות הקולוניאליות שהיתוו גבולות וטריטוריות בהתאם לאינטרסים שלהן, במיוחד בלוב ובאזור הסהר הפורה — עיראק, סוריה, ירדן, לבנון ופלסטין. במקומות הללו חוברו להם יחדיו שבטים ועדות דתיות ואתניות, שרב בהם השונה על המשותף. סילוקם של המשטרים הטוטליטריים של מובארק במצרים, קדאפי בלוב, אסד בסוריה, סאלח בתימן, בן-עלי בתוניסיה, או פגיעה אנושה בהם, העלתה על פני

השטח את היריבויות העדתיות והדתיות שהיו חבויות שנים רבות. משטרים אלה היו במידה רבה ניאופטריארכליים, דהיינו, דמות המנהיג-האב היתה במרכז המשטר, והוא חילק טובות הנאה לבעלי בריתו הפוליטיים, שבמקרים רבים היו מקורבים למשפחתו, לעדתו ולשבטו. מצב זה טומן בחובו פוטנציאל למהפכה, כפי שאכן קרה במשטרי הנשיאות הרפובליקאיים. ואולם, במקומות שבהם נתקלה המהפכה בכוח צבאי שהיה לו עניין בשימור מעמדו (כמו במצרים), או בחברה הומוגנית יחסית (מצרים ותוניסיה), לא הידרדרה האלימות לכלל מלחמת אזרחים. בתי המלוכה השכילו לשרוד באירועי האביב הערבי בשל גילוי תבונה מדינית ויכולת הידברות עם האופוזיציה, ובשל רפורמות שלטוניות מדודות, ובמקרה של מדינות הנפט העשירות — "קניית" הנאמנות של האזרחים בטובות הנאה.

מטבע הדברים העלו תוצאות האביב הערבי שאלות קשות: האם יש סיכוי שמדינות ערב יאמצו משטר דמוקרטי? מה עתידה של מדינת הלאום הערבית? האם הסדר הפוליטי שנקבע לאחר מלחמת העולם הראשונה עומד לפני קריסה? עדיין מוקדם לקבוע, אבל ברור כי אין לראות בתוצאות הנוכחיות של המהפכות את משפטה הסופי של ההיסטוריה.

גם "האביבים" באירופה במאה ה-19 וה-20 הביאו למפח נפש בטווח הקצר, אך בסופו של דבר הובילו בתהליך דיאלקטי ארוך לאימוץ משטרים דמוקרטיים. ההסבר המקובל בחוגים רבים במערב ובישראל הוא, שדמוקרטיה ודת האיסלאם אינם עולים בקנה אחד. במלים אחרות, הכישלון של תנועות המחאה הערביות היה צפוי. דעה זו מבוססת — באופן שגוי יש לומר — על תיאוריית התנגשות הציביליזציות של סמואל הנטינגטון. ואולם, הנטינגטון לא אמר שאיסלאם ודמוקרטיה בהכרח מנוגדים, אלא שיש באיסלאם אלמנטים התומכים ונוגדים סוג משטר כזה בו-בזמן. דווקא הדת הקונפוציאנית היתה, לדעתו, אנטי-דמוקרטית במהותה.

ואכן, בחינה של 57 מדינות האיסלאם מלמדת כי לפחות בשתיים מהגדולות שבהן — אינדונזיה (המדינה המוסלמית הגדולה בעולם) וטורקיה — יש מערכת דמוקרטית, ובמדינות רבות אחרות יש סממנים של דמוקרטיה. מכאן, שהעובדה שרוב מדינות העולם הערבי אינן דמוקרטיות אינה בהכרח תולדה של תרבות פוליטית שונה, אלא במידה רבה היא תוצאה של נסיבות היסטוריות, חברתיות ופוליטיות.

טענה נפוצה אחרת היא, כי הגבולות שנקבעו לאחר מלחמת העולם הראשונה במזרח התיכון אינם רלבנטיים עוד. בסרטון הנפוץ באינטרנט נראים לוחמי דאעש מסלקים את ציוני הגבול בין עיראק וסוריה, בהדגישם כי גבולות "סייקס-פיקו" (שם קוד להסכמים האימפריאליים שחילקו את המזרח התיכון למדינות) המלאכותיים ייעלמו לטובת הקמת "המדינה האיסלאמית". ואולם, רבים נוטים לשכוח כי מרבית המדינות — למעט אזור הסהר הפורה — הן תולדה של טריטוריות הקיימות זה מאות שנים, שהיו לעתים תחת שליטה של שושלות שמשלו במשך תקופות ארוכות.

לריבונות של מרבית המדינות הללו לא צפויה סכנה. יתרה מזו, גם סוריה וגם עיראק מוקפות במדינות שיש להן אינטרס בשימור החלוקה הטריטוריאלית, ולכן לא סביר כי סכנת הפילוג תזלוג למדינות שכנות (אולי למעט לבנון). תימן עלולה לחזור לחלוקה בין צפון ודרום, אשר איפיינה אותה עד 1990, ולוב עשויה להתפלג לשלוש יחידותיה בעבר: טריפוליטניה, קירנאיקה ופזאן. אבל כל המדינות שיש חשש לשלמותן הטריטוריאלית נאבקות בפעם הראשונה בשסעים האמיתיים בחברה, תולדה של נסיבות הקמתן. גם האפשרות להקמתה של מדינה כורדית — אם תתממש — תהיה לא יותר מאשר תיקון של טעות היסטורית שנעשתה בהסדרים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

הואיל והבעיות במדינות ערב הן פנימיות, גם הפתרון יצטרך להיות פנימי בסופו של דבר. אבל המעצמות יכולות לסייע בהשגת פתרון אם תושג הסכמה ביניהן על אופיו. הפלת משטרו של קדאפי

התאפשרה בזכות המעורבות של נאט"ו, כשם שהתמשכותה של מלחמת האזרחים בסוריה נובעת, בין השאר, מתמיכתן של רוסיה וסין באסד.

ישראל אינה יכולה ואינה צריכה להתערב בבעיות הפנימיות של מדינות ערב. עם זאת, היעלמות האיום בחזית המזרחית והאפשרות למלחמה קונבנציונלית נגד צבאות ערב, מאפשרת לה מרחב פעולה גדול במזרח התיכון. עם בעלי ברית אפשריים, כמו מצרים, ירדן, מרוקו ומדינות המפרץ, היא יכולה לפעול מול איראן, המציבה איום צבאי, פוליטי ואידיאולוגי לקואליציה זו.

החולשה הערבית דווקא יוצרת הזדמנות להתקדם לפתרון הסכסוך עם הפלסטינים, אשר עלול להידרדר לכלל התקוממות עממית נגד ישראל ככל שהמבוי הסתום יעמיק. ההתעקשות שלא לראות במחמוד עבאס פרטנר למשא ומתן היא טעות מדינית קשה, שתוצאותיה יתבררו בעתיד.

הטלטלה האזורית, כפי שמערכת הביטחון מכנה את אירועי האביב הערבי, עשויה להימשך עוד זמן רב. במבט היסטורי רחב נראה כי התהליך שהחל עם הקמת המדינות הטריטוריאליות לאחר מלחמת העולם הראשונה, טרם הסתיים. במובן זה, שאלת העצמאות והריבונות הפלסטינית אינה מנותקת משאלת העצמאות והריבונות של חלק מהיחידות הטריטוריאליות המקיפות אותנו. אך בניגוד למצב במדינות ערב, השאלה הפלסטינית מונחת לפתחה של ישראל.

פרופ' פודה מלמד בחוג ללימודי איסלאם ומזה"ת באוניברסיטה העברית, וחבר במיתווים — המכון הישראלי למדיניות חוץ אזורית